

L'espai transformat. El País Valencià de la colonització feudal

Ferran GARCIA-OLIVER
Universitat de València

Una de les idees en les quals més insisteix Pierre Guichard en els seus estudis pioners relatius a l'impacte de la conquesta cristiana sobre la societat andalusina, i confirmades per investigacions posteriors, fou la de la ruptura violenta, global i irreversible que provocà el nou ordre feudal. És veritat que les herències eren inevitables. Un país, començant per l'espai agrari, no s'improvisa de la nit al matí. Hi havia traçats de sèquies centenàries, camins que comunicaven el territori rural, sendes per a transhumàncies immemorials, experiències agronòmiques capdavanteres, un teginat parcel·lari, nuclis d'hàbitat disseminats per tota la geografia valenciana i, en fi, sòlides comunitats camperoles que, segons la mirada esbiaixada dels poetes, havien creat petits paradisos de bellesa productiva, en forma d'hortes i jardins.

Però, en efecte, tot i l'inesborrable rastre anterior a la conquesta, el model de societat bastit per Jaume I i els seus arrasa els fonaments de l'organització social i territorial entre l'Ebre i el Segura. No hauríem de pensar en devastacions sistemàtiques, en un seguit de destruccions i hecatombes localitzades. L'antic Balad Balansiya no era com Mayūrqa, la condició insular de la qual la feia de retenció més vulnerable per als dominis de la Corona d'Aragó. En lloc d'optar, doncs, per fer-hi *tabula rasa* —amb el benentès que això mai, ni a les Illes ni a cap altra banda, no seria total i absolut— els feudals adapten el territori a la seua conveniència, desnaturalitzen les estructures bàsiques del poblament, deixen intactes infraestructures essencials, com molins i canals de reg, manllevan a la civilització àrab préstecs valuosos, sobretot un arsenal de paraules, i enderroquen quan cal. El que importa de debò és el resultat final: la ruptura, l'original trama de relacions socials, la planificació acurada de reordenació agrària.¹

El daltabaix més clamorós, i també el més ben conegut, és el que concerneix la xarxa rural d'hàbitat. En el termini d'una generació, el nombre d'alqueries es redueix dràsticament, mentre que la vila murallada, sovint de nova planta, passa a ser el nucli que vertebrava l'organització econòmica de l'espai, bo i arraconant els petits i modestos senyories, que esmicolen el país en infinitat de jurisdiccions, cap a posicions subordinades. La muralla, a banda de la utilitat militar, fiscal i simbòlica, en tant que palesa l'enèrgica acció reial de recomposició política i territorial, circueix l'espai d'un mercat, i per aquesta raó és la millor expressió del model urbà que triomfa arreu de l'Europa occidental del segle XIII.² L'articulació de l'espai econòmic local és el punt de partida decisiu i que condicionarà estre-

1. Ferran GARCIA-OLIVER, *Terra de feudals. El País Valencià en la tardor de l'Edat Mitjana*, València, Alfons el Magnànim, 1991, p. 44.

2. Aquesta acció de reialesa queda reflectida en l'expressió «vilanova del príncep». Vegeu Rinaldo COMBA, «Le villeno-

tament el camp, en la perspectiva de la tria dels conreus, la intensitat de les rompudes i, doncs, el disseny del paisatge.

Les reflexions que segueixen giren entorn del paisatge rural, però parteixen de dues variables sense les quals amb prou feines podríem entendre el model importat des de Catalunya i Aragó, i que amb relativa facilitat s'acobra als ecosistemes comarcals del País Valencià: la lògica de l'economia pagesa i el binomi camp ciutat que, des del mateix instant de la conquesta, fa del mercat —en les seues diverses formes de mercat de la terra i de draps, cereals, treball i crèdit— el mecanisme essencial de la reproducció del sistema agrari. Els usos del paisatge reflecteixen alhora la dinàmica de l'explotació domèstica, l'embranchida de les comunitats camperoles i una conflictivitat creixent i imparabile entre els diversos protagonistes de l'aventura colonitzadora valenciana: pagesos, homes de vila i senyors.

MOLLONS PER A L'ESPAI

«Contribucions» particulars i generals, molt més que termes particulars i generals, revelen la nova percepció de l'espai feudal. El territori és abans que res l'àmbit on s'exerceix una jurisdicció i, per tant, on els homes i els béns són susceptibles de ser sotmesos a taxes perfectament codificades i de naturalesa diversa en funció de qui hi exerceix la titularitat. Una de les primeres operacions que s'ha d'escometre, doncs, consisteix a fixar escrupolosament els límits de la comunitat, perquè els colonitzadors, a diferència dels països d'on procedeixen, es troben amb una indeterminació de les unitats territorials, de la més elemental a la de més gran envergadura. L'espai de l'alqueria musulmana, amb un perímetre de reg propi i bastant rígid, coincidí amb l'àrea de treball diari dels pagesos, cada vegada més incerta com més s'allunyaven del nucli habitat, fins a arribar a la perifèria muntanyenca on la imprecisió més aviat remarcava l'absència de drets exclusius.³ És ben probable, però, que a les planes fluvials l'ocupació intensa haguera originat rivalitats entre comunitats camperoles abans de la conquesta, com ara per la distribució de l'aigua.⁴ En qualsevol cas, es tracta de picabaralles naturals i inevitables entre veïns, que prendran la dimensió d'un conflicte estructural l'endemà del repartiment del país.

Els pagesos que arriben al regne de València engeguen una tasca de «domesticació» del territori. Cal construir ponts, obrir camins, posar mollons i, és clar, batejar la terra. Als primers pobladors, els manca una nomenclatura específica que identifique cada una de les zones en què, per microclima, qualitat del sòl, el regadiu o el secà, se singularitza el terme. Durant bastant temps fan servir noms d'antigues alqueries desafectades, les quals encara comprenen àrees relativament grans, com succeeix a Cocentaina.⁵ La maduració de la comunitat camperola va lligada indissolublement al repertori de

ve del príncep. Consolidamento istituzionale e iniziative di popolamento fra i secoli XIII e XIV nel Piemonte sabauda», a Rinaldo COMBA i Aldo A. SETTIA, *Piemonte medievale. Forme del potere e della società: Studi per Giovanni Tabacco*, Torí, 1985, p. 135. Consulteu també Rinaldo COMBA i Aldo A. SETTIA (ed.), *I borghi nuovi, secoli XII-XIV*, Cuneo, Società per gli Studi Storici, 1993, un homenatge precisament a Charles Higounet, que tantes vegades incidí sobre la història del poblament i, en particular, sobre les bastides occitanes.

3. Miquel BARCELÓ, «Vespres de feudals. La societat de Sharq al-Andalus just abans de la conquesta catalana», *Estudi General*, núm. 5-6 (1985-1986), p. 243-244; Josep TORRÓ, *La formació d'un espai feudal. Alcoi de 1245 a 1305*, València, Diputació de València, 1992, p. 24 i 102.

4. Fins ara, l'únic plet que coneixem amb anterioritat a la conquesta és el que el 1233 enfrontava Torres Torres i Càrcer. Thomas F. GLICK, *Irrigation and Society in Medieval Valencia*, Cambridge, Massachusetts The Belknap Press of Harvard University Press, 1970, p. 199 i 257.

5. Carmel FERRAGUD, *El naixement d'una vila rural valenciana. Cocentaina, 1245-1304*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2003, p. 41-48.

partides, noms codificadors que palesen l'apropiació, el coneixement i la distribució en l'espai dels conreus, les tasques agràries i la naturalesa de la renda. Els pobles del nord del país avantatgen els incorporats més tardanament, en particular els del sud del Xúquer. Quan el 1331 Montesa capbreva les terres de la Jana del Maestrat, l'exacte emplaçament de les partides mostra una presa de consciència comunitària i una clara identificació amb la terra circumdant.⁶

Ara la precisió acaba amb la laxitud espacial, la línia recta amb la indeterminació, la fita sòlida d'argamassa amb la incertesa òptica i les vacil·lacions de la memòria ancestral. Comissions de moros vells i cristians de la primera generació s'enfilen als cims, travessen els boscos, recorren les platges solitàries i amb el seu testimoni ocular donen fe d'uns presumptes termes antics que cal establir amb la màxima justesa possible. Al cap i a la fi, la *propietat* d'un territori se la vol fer sinònima de *jurisdicció*. Aquesta és la novetat, el nou llenguatge «polític» que se superposa als engranatges de dependència pública, estatals val a dir, dels «temps dels sarraïns». L'aspiració de qualsevol cavaller passa per atènyer el seu senyoriu, que sovint coincideix amb la superfície esquifida d'una sola alqueria, i així delimitar el marc on exerceix el mixt o l'alt imperi, si és que gaudeix de l'un o de l'altre. Alguns ho aconseguen, com Ximén de Segura per a Gaianes, mentre que Garcés de Azagra reclama inútilment la pertinença d'aquesta alqueria dins la demarcació castral de Perputxent.⁷

D'altres fracassen o ni tan sols ho intenten, perquè l'adversari és un noble poderós i sovint una vila en procés de consolidació.⁸ Just després de la presa del territori, es defineixen al País Valencià dues formes antagòniques de concebre i ordenar l'espai: la de la cavalleria terratinent i la dels «hòmens de vila». Aquests últims exigeixen solidaritat fiscal, prerrogatives jurisdiccionals, mesures destinades al control de la circulació de les persones i les mercaderies i la tutela de l'espai rural. La noblesa s'hi resisteix i, abans de dirimir-ho davant els tribunals, no poques vegades ha de fer front a represàlies dels burgesos típicament «feudals», com són raptos i atacs armats contra les alqueries.⁹ De vegades és el rei mateix qui ha d'intervenir per a evitar una escalada de violència, que fins i tot pot pertorbar la fràgil estabilitat del regne, en especial quan viles de frontera es veuen desbordades per les apetències aragoneses. Una part del terme de Xèrica és reclamada per Terol, probablement com a contrapartida per l'ajuda prestada en el sotmetiment i repoblació de les comarques interiors. Jaume I, el 1261, divideix personalment el terme i posa fi a les aspiracions de propietat dels oficials de la vila, per tot el que implicava de revisar no sols la contribució general de Xèrica, sinó les fronteres del regne.¹⁰

La ciutat de València es presenta com la més intransigent. No tolera la més mínima laminació dels seus termes i de l'immens paquet d'exempcions i privilegis abocats als Furs, de tal manera que deci-

6. Ferran GARCIA-OLIVER, «Censos de la Jana a Montesa, 1331», *Saitabi*, núm. xxx (1980), p. 29-48.

7. El plet de 1268 per la jurisdicció de Gaianes i Fontezelles ha estat analitzat i debatut per André BAZZANA, Pierre GUICHARD i Josep M. SEGURA, «Du *hisi* musulman au castrum chrétien: le château de Perpuchent (Lorque, province d'Alicante)», *Mélanges de la Casa de Velázquez*, núm xviii (1982), p. 449-465; Pedro LÓPEZ ELUM, «Castellología y cerámica medieval: propuestas arqueológicas y consideraciones metodológicas», a *II Congreso de Arqueología Medieval Española*, Madrid, 1987, p. 232-242; Robert I. BURNS, *Moros, cristians i jueus en el regne croat de València*, València, Tres i Quatre, 1987, p. 303 i següents.

8. Són innombrables els casos conservats als registres de Cancelleria. Valga com a exemple el manament de Pere el Gran al procurador general del regne de València, datat el 14 d'abril de 1279, perquè procedesca amb rigor contra Pere Eiximén, senyor de Montornés, que *manu armata* ha arrancat els «mollones sive signa» d'Orpesa (ACA, Cancelleria, reg. núm. 41, f. 58).

9. Vegeu-ne alguns casos a Josep TORRÓ, «Assentaments i heretats. Consideracions sobre la colonització a la Vall d'Albaida (1245-1295)», a *750 Anys com a valencians. Albaida i la Vall, 1245-1295*, Ontinyent, Caixa d'Estalvis d'Ontinyent, 1995, p. 107 i 110.

10. Robert I. BURNS, *Moros, cristians...*, p. 299-300. No obstant això, Terol continua, els anys posteriors, insistint a revisar els termes fronterers, tal com ha posat en relleu Enric GUINOT, *Els límits del regne. El procés de formació territorial del País Valencià medieval (1238-1500)*, València, Alfons el Magnànim, 1995, p. 77-94.

deix recórrer a la força per a enderrocar qualsevol temptativa de construir mollons nous cap a les parts d'Alzira, Morvedre, Olocau i Lliria, una actitud que, això no obstant, li costa l'enuig de Jaume II. El desembre de 1325, el Consell publica un ban on es fan saber les retribucions de tots els qui participaran en la host de la ciutat, a peu o a cavall, per a evitar desercions. Una mesura agressiva que prenen els jurats i els prohoms atès que:

[...] per execució de justícia han a exir dins los térmens de la ciutat ab armes contra alguns rebels e malfeytors, o contra altres qui contra fur e rahó s'esforcen a torbar los habitants de la ciutat e del terme d'aquella sobre los lurs aemprius de péxer lurs bestians e de lenyar e altres aemprius, los quals han per furs e privilegis e per bones usances, per la qual rahó soferen dans e messions.¹¹

L'escassetat de recursos, perceptible ja als primers compassos del segle XIV, es desprèn d'una reflexió feta pels mateixos prohoms i consellers de la capital:

[...] per la multitud de les aygües pluvials per la qual ara són cahuts molts alberchs e cases dintre e fora los murs de la ciutat e altres moltes cases aparellades de caure, e encara sien caygudes algunes voltes dels ponts de la ciutat, ço és, dels Catalans e del Real, les gents de la ciutat són vengudes a tan gran necessitat que no podien coure en los forns per fretura de lenya que havien. E axí, les gents no podien haver pa ne podien haver calç ne rajola per obrar los alberchs cayguts ne altres que estaven en cars de caure, en los quals habitaven a perill de mort per minva de lenya e dels altres emprius; encara que ls carnicers no havien on poguessen tenir lurs bestians e les gents no podien haver carns, les quals coses s'esdevenien per contrast que faïen los dits havents lochs en les sobredites coses dins los térmens als hòmens de la ciutat.¹²

Els districtes dels castells andalusins serveixen com a marc de referència inicial per a l'atermenament de viles i senyoriús. Tampoc no s'hi podia improvisar i, almenys, la Corona disposa així sense tardar de referents per a la racionalització dels tributs fiscals i dels serveis de defensa. Però els antics *husun* no garanteixen cap mena d'estabilitat a causa de l'abast dels trasbalsos de propietat i jurisdicció. Hi ha cavallers que continuen rebent heretats dins les contribucions generals de les viles. També es constata, sobretot més avall de València, un augment de la xarxa d'assentaments després de la definitiva derrota d'al-Azraq de 1276, i l'arrelament d'altres que s'havien mantingut al límit de la precarietat i a la fi eviten la desaparició.¹³ Les generoses concessions a l'Església, sobretot als ordes militars i als cistercencs de Benifassà i Valldigna, signifiquen la instal·lació d'unes senyories conflictives, disposades a no cedir ni un pam de terreny ni cap de les immunitats de què s'ha després el rei, a més de reivindicar-ne d'altres no previstes als privilegis fundacionals. Una de les primeres provisions que dicta Jaume II per al monestir de Valldigna, el 18 de març de 1298, a penes tres dies després de la fundació, fa referència a l'atermenament del senyoriú, que encarrega expressament al seu home de confiança Bernat Desclapers, batle de la reina:

11. Antoni FURIÓ i Ferran GARCIA-OLIVER (ed.), *Llibre d'establiments i ordenacions de la ciutat de València. I (1296-1345)*, València, Universitat de València, 2007, p. 158.

12. És a dir, la manca de pastures, rajoles i llenya per a coure i edificar, tot just en un any de pluges devastadores, s'exacerba per la política dels consells urbans i dels senyors de barrar el pas als veïns de València que s'endinsaven en els respectius termes a la recerca d'«emprius». El document és del 20 d'octubre de 1321, Arxiu Municipal de València (AMV), Manual de Consells, A-1, f. 178 i següents.

13. Olimbroi i Vilanova del Palomar són dos pobles de la Marina que fracassen. Josep TORRÓ, «El problema del hàbitat fortificado en el sur del Reino de Valencia después de la segunda revuelta mudéjar (1276-1304)», *Anales de la Universidad de Valencia*, núm. 7 (1988-1989), p. 58-59.

[...] velimus terminos vallis ipsius dividi et terminari, idcirco vobis dicimus et mandamus quod ad locum predictum, personaliter accedentes, recognoscatis diligenter et caute terminos dicte vallis, et figatis sive ponatis in eis mollones ad perpetuam rei memoriam. Taliter quo aliquam materia disensionis inter monachos dicti monasterii et aliquos alios suboriri non valeat in futurum.¹⁴

Però, immediatament, les viles veïnes de Gandia, Alzira, Cullera i Corbera impugnaran els termes, no sense conats de violència. Els cistercencs de Benifassà, per part seua, es veuen immersos en un seguit de plets i enfrontaments virulents a causa de les objeccions presentades per viles com Morella, Peníscola i Tortosa, i, en especial, pel bisbe de Tortosa i els cavallers del Temple i de Calatrava.¹⁵

La vila de Morella, un illot de reialenc enmig d'un mar senyorial, exemplifica millor que cap altre indret del País Valencià la lluita obstinada per la conservació íntegra d'un terme vastíssim. Només en els onze anys que s'escolen entre 1273 i 1284 ha de respondre amb contundència a les demandes de Peníscola, les dels templers d'Alcanyís pels termes de Montroi i Peña Rubia i els de Cantavella i Castellote, les de l'orde de l'Hospital, les del bisbe de Tortosa, les de l'abat de Roda i les del noble Artal de Luna. Hi ha episodis greus, com quan el rei ordena dues investigacions, l'una «super morte fratris Guillelmi de Talamanca et violentie illicito fratri Arnaldi de Cervaria et dampnis et violentiis illicitis comendatori de Cervaria et hominibus dicti comendatore», i l'altra «ratione violentiarum que comiserunt [els hospitalers] contra nos [els homes de Morella] super invadentis terminis nostris.»¹⁶

Els motius que s'alleguen per a iniciar un plet presenten un grau de particularitat extrema, encara que poden condensar-se sota el comú denominador de la renda, o les contribucions veïnals, i l'àmbit i les competències de l'exercici de la justícia. Però hi ha un front que interessa remarcar i és, tot just, el de l'ús privat de l'espai, en concret el dels boscos i les marjals.

ELS USOS DEL BOSC I LA MARJAL

Els pagesos que baixen al regne de València negocien amb els senyors l'aprofitament de les àrees perifèriques del terme, aquelles que encara són domini de la naturalesa salvatge. La petita explotació es concep com la suma de les terres conreables més l'accés a superfícies comunitàries, susceptibles de procurar un conjunt de recursos i activitats complementaris als merament agrícoles, però d'importància inqüestionable. Boscos i marjals s'integren en l'economia rural, abans i després de la conquesta, i l'explotació de les seues riqueses ha condicionat l'agricultura i la ramaderia, les formes de l'hàbitat i el desenvolupament de determinades manufactures industrials.¹⁷ Cap testimoni plausible no permet avaluar en quin estat es trobaven els ecosistemes naturals poc abans de l'empresa militar de Jaume I. El que no ofereix cap mena de dubte és l'assalt immediat a l'*incultum*, de tal manera que probablement s'accelerava un procés de degradació acusat, que tard o d'hora havia de reclamar mesures proteccionistes.

14. Ferran GARCIA-OLIVER, *El naixement del monestir de la Valldigna*, València, Universitat de València, 1983, p. 106-112.

15. Robert I. BURNS, *El Reino de Valencia en el siglo XIII (Iglesia y sociedad)*, vol. II, València, Del Cénia al Segura, 1982, p. 490-491.

16. 1 de desembre de 1284. ACA, Cancelleria, reg. núm. 43, f. 79v. En una altra ocasió, el 6 de juliol de 1283, és l'alcaid d'Olocau qui pren represàlies contra el comanador del Temple en les possessions aragoneses de Cantavella i Castellote: «[...] facto quorundam terminorum et super facto bestiarum ac super quibusdam aliis excessibus per vos [l'alcaid] commissis ipsis fratribus» (ACA, Cancelleria, reg. núm. 61, f. 166v).

17. El bosc, com les marjals, és indissociable del sistema agrari i del nivell tècnic, tant pel que fa a la seua integritat com a la seua destrucció, i així hi ha insistit Maria DEMBINSKA, «Agriculture, colonisation, forêt: controverse ou unité?», a *Agricultura e trasformazione dell'ambiente. Secoli XIII-XVIII*, Prato, Atti delle «Settimane di Studio», 1984, p. 346.

Com més rica és la massa forestal, més minuciosa n'esdevé la regulació, i alhora més escasses les concessions d'un usdefruit comunitari gairebé complet. Ben rara resulta, doncs, la generositat de l'abat de Benifassà quan atorga als pobladors de Bell-lloc i Albal:

[...] quod quilibet vestrum possit [...] accipere et levare ac ducere etiam et duci facere ac etiam scindere et scindi facere in montibus ac silvis ac in locis desertis ligna minuta, grossa, sicca et virida; et calcem et guissum; ac rotas molendinorum facere; et statica et domos vestras cooperire; et etiam arbores scindere ac asclare, et de ipsis dolia, et cubos et tinas construere.¹⁸

Amb tot, la concessió comprèn només els usos domèstics, prohibint la venda o comercialització de fusta i la contractació d'un fuster professional per a desermar el bosc, tret dels arbres de la pròpia explotació, que podran ser destruïts mitjançant el foc.¹⁹ En realitat, les restriccions seran cada vegada més freqüents i més detallades. Setze anys després de la carta de poblament de Bell-lloc, els monjos de Benifassà adrecen ja una mirada distinta, més restrictiva, envers els recursos dels espais arbrats. Quan assenten uns pagesos a Bellestar, abans que res afirmen la propietat dels boscos i l'obligatorietat de la llicència del monestir per accedir-hi, i a més en el termini de dos anys no podran fer esmotxades als arbres.²⁰

És fàcil imaginar durant els cinquanta anys posteriors a la incorporació del país a la Corona d'Aragó la intensificació del treball al bosc. Més que el carbó, són els usos industrials els que provocaran l'augment de l'explotació forestal.²¹ La pega o pegunta, que s'obté per destil·lació del quitrà vegetal procedent del pi negre, s'utilitza fonamentalment per a embetumar naus i també, entre els boters, per a tancar orificis dels atifells que confeccionen. La immensa riquesa en fusta dels Ports fa que Morella pugui obrir un forn de pegunta gràcies a la concessió reial del 1271 en règim de monopoli, ja que Jaume I prohibeix a qualsevol que «de cetero furnum pegunta in aliquo loco terminorum Morelle nec in eodem termino Morelle scindere pinus et portare extra dictum terminum ad faciendum pegunta», i que ningú que no siga veí de la vila pugui «facere tallium fuste nec extrahere inde fustam nisi hominos Morelle et aldearum suarum.»²²

18. 11 de gener de 1262. Enric GUINOT, *Cartes de poblament medievals valencianes*, València, Generalitat Valenciana, 1991, p. 293.

19. «[...] quod nullus vestrorum sit ausus facere tallum magnum nec insimul duodenam quadratum ad vendendum vel ad alienandum, nec etiam ponere carpentarium ad destruendum nemus sine nostra licentia et nostrorum, nisi tantum in arboribus et lignis natis et positus in vestris hereditatibus, que per ignem destruerentur sive destrui oportet» (Enric GUINOT, *Cartes de poblament...*, p. 269). Tant l'àmplia generositat com la clàusula de restricció es repeteixen a Fredes, el 27 de desembre de 1266 (Enric GUINOT, *Cartes de poblament...*, p. 308), i a la Pobra de Malgraner, el 4 de maig de 1269, tot i que en aquest darrer lloc l'abat de Benifassà permet als pobladors de vendre'n una somada carregada a l'ase: «si forte vultis aliquam somadam portare de teda vel de lignis cum proprio iumento vestro possitis facere libere et quiete» (Enric GUINOT, *Cartes de poblament...*, p. 318).

20. «[...] retinemus [...] usum omnium lignorum, tan viridum quan siccorum, in omnibus terminis supradictis secundum nobis placuerit. Specialiter retinemus nobis quod vos nec populatores loci predictis nunquam possitis facere tallium in aliquo loco terminorum predictorum absque nostra et nostrorum successorum licentia speciali, nec etiam infra duos annos possitis facere aliquam esmoxadam sine nostra licentia et nostrorum.» Feta aquesta reserva inicial, Benifassà permet tallar fusta per a les necessitats familiars, més una somada per a la venda: 9 de març de 1279 (Enric GUINOT, *Cartes de poblament...*, p. 381-382).

21. Al país i arreu de l'Occident europeu: M. DEVÈZE, «L'équilibre agro-sylvo-pastoral du XIIIe au XVIIIe siècle en Europe moyenne et Europe méridionale», a *Agricultura e trasformazione dell'ambiente*, Florència, Le Monnier, 1984, p. 336.

22. 13 de març de 1271. ACA, Cancelleria, reg. núm. 21, f. 15v. No es pot menystenir tampoc la destinació permanent i quantiosa d'aquesta primera matèria cap a les drassanes reials, fet que motiva l'expedició de cartes reials adreçades als llocs marítims per comunicar-los la prohibició que els estrangers n'exporten, o que en facen cendres, ja que era necessària per a la construcció de galeres.

Ara bé, és el sector de la construcció el que probablement més ingents quantitats de fusta requereix. Pertot arreu del país es basteixen cases, palaus, monestirs, esglésies, tallers, molins. I els interiors reclamen un mobiliari variat i divers i peces decoratives, particularment els retaules de pintura. La fusta, doncs, esdevé un article imprescindible. Això explica que Jaume I estenga un privilegi adreçat a tots els pobladors del regne perquè puguen aportar-ne francament a la ciutat de València:

[...] quod quilibet homines volentes aportare fustam ad civitatem Valentie possint eam scindere, minutam scilicet et grossam, et facere scindi in quibuslibet locis regni Valentie et aportare per rivum de Godalaviar et de Xúquer et per quemlibet alia loca dicti regni salve et franche ac libere et sine contradictu alicuius persone, secundum quod in foro Valentie continetur.²³

Tot plegat fa retrocedir el bosc a poc a poc, i els primers que probablement s'adonen de la reculada són els senyors, o almenys són els que ben aviat en deixen testimoni documental, en començar a reservar-se, com un monopoli més, determinades àrees boscanes. El març de 1305, Juan García de Lisón reté a Cabdet el pinar del Donzell, mentre que deixa lliure l'accés dels altres que hi ha al terme.²⁴ Quatre anys abans, els monjos de Valldigna clausuraven la Salzadella, l'únic bosc que quedava a la plana fitant amb les marjals, de manera que els pagesos, majoritàriament islàmics, ja mai més no hi podrien emprivar i, en particular, tallar arbres i endur-se la llenya.²⁵ L'atermenament dels senyorius, l'acotació d'arbredes, la demanda de fusta dispararan les rivalitats entre presumptes propietaris i, el que és pitjor, les tales indiscriminades. Una vegada més és el rei qui demostra preocupacions prioritàries, i Alfons el Franc encarrega el 1286 al procurador general del regne que investigue els «malificis in talis per nobilem Artallum de Alagonum» a Vilafamés,²⁶ i mana quatre anys més tard al justícia d'Alzira que procedesca contra els autors d'una depredació damnososa a Cotes.²⁷

Les mesures proteccionistes incumbeixen també als consells municipals. El 1332, Alcoi acorda la prohibició de tallar carrasca i freixe a la Font Roja-la Teixeda —«sinó per obs de lenya e a fusta d'arades o a cobrir cases»— i d'encendre foc, amenaçant els contraventors amb una pena de seixanta sous.²⁸ Quinze anys abans, el 1307, Oriola decideix castigar les tales amb la pèrdua del puny dret. Tal vegada la mesura intimidadora introduïda als furs locals, ben difícil de dur a la pràctica, anava destinada preferentment contra els pastors transhumants, que hivernaven en aquesta comarca de freds temperats i solien cremar rostolls i pastures per afavorir-ne un ràpid creixement. El febrer del 1312, la vila del Baix Segura acusa el guardià de les cabanes d'Aragó per aquesta raó, l'empresona i li imposa una multa de quatre-cents sous. El rei intervé perquè el perdonen, però alhora mana als oficials dellà Xixona i als jurats d'Oriola que publiquen una crida prohibint als pastors de calar foc a la muntanya.²⁹

23. Josepa CORTÈS (ed.), *Liber privilegiorum civitatis et regni Valentie*, vol. 1, *Jaume I (1236-1276)*, València, Universitat de València, 2001, p. 200-201.

24. «Otrosí, retengo para mi e para mis herederos el mi pinar Donzell, que non corten los dichos pobladores ni los que dellos venieran nada, nin lo aren; e doles que puedan estos pobladores e sus herederos cortar madera en los otros pinares que son término de Alcaudete para sus casos o que conveniente fuere e compliera»: Enric GUINOT, *Cartes de poblament...*, p. 450.

25. Ferran GARCIA-OLIVER, *El naixement del monestir...*, p. 75.

26. ACA, Cancelleria, reg. núm. 63, f. 75v.

27. Maria Teresa FERRER I MALLOL, «Boscos i deveses a la Corona catalanoaragonesa (s. XIV-XV)», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 20 (1990), p. 486.

28. Arxiu Municipal d'Alcoi, Cort del Justícia, 1332, f. 38.

29. A Xàtiva es repeteix una crida semblant per als mesos d'estiu: Maria Teresa FERRER I MALLOL, «Boscos i deveses a la Corona catalanoaragonesa (s. XIV-XV)», *Anuario de Estudios...*, núm. 20, p. 490.

La transhumància d'hivern d'ovelles i moltons d'Aragó afectava la totalitat de les comarques costaneres valencianes, preferentment més avall del Túria, en ser afavorida per Jaume I quan va emparar els bestiarers en els seus desplaçaments i els donà facilitats impositives.³⁰ El sud aragonès s'integra cada vegada més en una regió que té per centre la ciutat de València i, per tant, a les pròpies pressions sobre els espais verds cal sumar les dels grans ramaders d'aquell país veí. Al seu torn, els bestiarers llaners del Maestrat busquen pastures d'estiu a les terres altes de l'altra banda de la frontera. Amb un circuit de doble destinació, es comprèn la importància de la xarxa viària i de les zones de descans i alimentació dels animals. Així mateix calia no sostroure'ls abeuradors i herbatges amb la creació de bovalars fraudulents, però s'havia d'anar amb cura tot alhora a fi de no perjudicar els sembrats i les pastures.³¹ Els conflictes, doncs, estaven servits, però com que superen l'àmbit local, els pobles del Maestrat acudeixen a buscar el suport de la ciutat de València: el gener de 1311, Sant Mateu, Peníscola, Benicarló, Alcalà de Xivert, les Coves de Vinromà, Albocàsser i Tírig exposen per boca d'un missatger expressament tramès a la capital que els homes de Mosquerola, Llinars i la batlia de Cantavella i Monroyo «per lur pròpia auctoritat an feít en los dits térmens cercades o boalars immoderats, que quasi tots los dits térmens s'an ocupats, enaxí que los bestiarers del regne de València no poden pèixer tan convenientment com avien acostumat de fer».³²

Viles i alqueries, aquestes amb el consentiment del senyor, delimiten deveses i bovalars, és a dir, zones reservades per a la pastura exclusiva dels bestiarers locals. A Onda, fins i tot, es puntualitza, el desembre de 1246, l'extensió i l'emplaçament del bovalar: «habeat per terminis suis unum miliarium extra ortas de Onda.»³³ No és estrany, doncs, que els closos siguin cobejats pels senyors. La demanda d'herbatges, especialment en comarques on la ramaderia és l'especialització hegemònica, els converteix en una entrada segura de rendes per mitjà d'arrendaments. El Temple aconseguí desposseir Alcalà de Xivert, Alcossebre i Castellnou dels emprius dels termes que tots tres comparteixen, ara convertits en dos bovalars, el de Foiat i el d'Estopet, que s'afegeixen al de Ribamar. Aquesta espoliació permet més tard a Montesa, com a hereva del Temple al País Valencià, d'exhibir la generositat senyorial —una generositat que val deu mil sous, però—, de fer memòria de les arts malèvols dels temples i, atenent les peticions dels vassalls, de tornar-los-ho tot cap al juliol de 1320.³⁴

El front comú dels tres pobles es trenca una vegada assolida la reivindicació dels herbatges, ateses les dificultats a l'hora de mantenir semblants criteris de protecció i idèntics interessos en l'aprofitament i administració dels recursos, que en aquesta ocasió concerneixen tant les pastures com la pesquera. Alcossebre, allegant urgents necessitats per a la fàbrica de l'església, obté de Montesa, a canvi de mil sous, la llicència de vendre a forasters els herbatges propis. Però els veïns de Xivert i d'altres llocs del terme en demanen i obtenen la revocació. El 24 de març de 1332, l'orde s'immisceix per revisar les ordinacions relatives als emprius i posar fi a la tibantor encreuada:

30. Jaume I concedeix al Consell i homes de Terol que paguen per dret d'herbatge al regne de València només sis moltons per cada mil ovelles paridores i tres diners per cada vaca de més d'un any: Josepa CORTÈS (ed.), *Liber privilegiorum...*, p. 128.

31. José Ángel SESMA, «Producción para el mercado, comercio y desarrollo mercantil en espacios interiores (1250-1350): el modelo del sur de Aragón», a *Europa en los umbrales de la crisis: 1250-1350*, Pamplona, Gobierno de Navarra, p. 205-246.

32. AMV, Manual de Consells, A-1, f. 44.

33. Vicente GARCÍA EDO, *Onda en el siglo XIII (notas para su estudio)*, Onda, Ajuntament d'Onda, 1988, p. 111. Tan important és la zona de pasturatge que es concedeix dos anys abans de la carta de poblament, que és del 28 d'abril de 1248.

34. «[...] spoliando et eicendo eis, ut asseritur, a possessione et uso adempri in quo erant ipsi hominis de toto termino supradicti.» Això no obstant, Montesa reté el dret de tallar i extraure fusta i llenya d'aquests boscos «ad opus galearum seu lignorum ad alia necessaria nostra et dicti ordinis, non vendendo seu concedendo»: Eugenio DÍAZ MANTECA, *El «Libro de Poblaciones y Privilegios» de la Orden de Santa María de Montesa (1234-1429)*, Castelló de la Plana, Diputació de Castelló, 1987, p. 347-351.

Cum loca predicta de Alcalano et de Alcocever sint in uno eodem termino constructa, propter quod inter habitatores ipsorum locorum amor, pax, concordia et unitas vigere et esse debent precipue cum quasi omnes affenitatis vinculo sint astricti, et propter statuta que continue fuit in ipsis loci posset de facile inter habitatores dictorum locorum scandalum et discusionis materia siboriri, cum iam inter eos super istis statutis fuerit aliqua contrarietas atque rumor.

Montesa disposa, en primer lloc, que totes les ordinacions sobre la guarda i la veda dels boscos i les pesqueres d'Alcossebre siguin comunes i beneficien a tots per igual; i en segon lloc, que els guardians no permeten d'entrar a la serra de Ribamar els forasters que hi vagen a tallar o extraure llenya.³⁵

Més fràgils que el bosc són les marjals, l'altre front sobre el qual els colonitzadors avancen per aconseguir terres de conreu. Ací el problema més aviat són les aigües, i per afavorir-ne el drenatge s'impulsa una política hidràulica a càrrec de la Corona, però també dels feudals i dels consells municipals. Al *Llibre del Repartiment* i a les cartes de poblament les assignacions de parcelles i heretats són constants, però és a la darrerria del segle XIII i començaments del XIV quan les rompudes dels aiguamolls, seguides dels establiments, i amb els preceptius incentius fiscals, prenen un abast sense precedents del Sénia al Segura.³⁶

La veu d'alarma es dispara i no tarden a aparèixer restriccions i litigis entorn d'unes marjals que, com el bosc, constitueixen immensos rebostos naturals i la raó d'existència per a moltes famílies pageses, ja que s'hi assorteixen de sosa, grana, jonc, herbatges, cacera, pesquera o plantes que, convenientment barrejades als estables amb les secrecions dels animals, obtenen els rars i preats fems. Poc després que les comarques del sud s'integren al regne, el 9 de setembre de 1305 el rei es fa ressò de les queixes dels pagesos musulmans perquè els cavallers i els prohoms que s'han repartit les marjals i els erms d'Elx, Crevillent, Oriola i Guardamar els impedeixen la collita de sosa, tot privant-los d'un dret immemorial.³⁷

L'Albufera de València potser com cap altra zona humida pateix les alteracions més greus, tot i els guardes que la vetlen. De lliure accés a tots els veïns de la capital, segons una concessió de Jaume I continguda als Furs, Jaume II es veu obligat a introduir mesures de protecció en penar amb seixanta sous la tala d'arbres per a llenya, la cacera o la pastura de bestiar a l'Albufera, a més de prohibir-hi el conreu de terres.³⁸ L'any següent els jurats de la capital precisen millor els problemes de l'Albufera, que pateix el pasturatge abusiu dels bestiar dels carnissers de València, a mesura que ha augmentat la superfície de conreu, i així fixen en seixanta el nombre màxim de caps per cada ramat: «...esguardan encara la gran estretura de pastures per les muntanyes e marjals que són escaliades e panificades, esguardan la estretura de les rambles en les quals bonament no poden pèixer les bèsties, esguardan lo dan que-ls bestiar fan en la orta...»³⁹ De tota manera, els resultats de les rompudes són desiguals. Terrenys baixos i, per tant, fàcilment inundables, cal mantenir en perfectes condicions les canals i les

35. Els mil sous que Alcossebre hi havia lliurat, Montesa es compromet d'aplicar-los en l'aixecament de l'església: Eugenio DÍAZ MANTECA, *El «Libro de Poblaciones y Privilegios»...*, p. 247-250.

36. Ferran GARCIA-OLIVER, *Terra de feudals*, p. 50-51. Així, per exemple, el castellà de l'Hospital a Amposta també estableix el 26 de juliol de 1308 les marjals de Silla a la setzena part. Vegeu Eugenio DÍAZ MANTECA, *El «Libro de Poblaciones y Privilegios»...*, p. 228-229.

37. Fa la impressió que el manament té poca efectivitat, ja que el maig de 1321 Jaume II exigeix al batle de València dellà Xixoneta que pose fi a aquest abús: Maria Teresa FERRER I MALLOL, *Les aljames sarraïnes de la Governació d'Oriola en el segle XIV*, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1988, p. 201-202 i 237.

38. Maria Teresa FERRER I MALLOL, «Boscos i deveses a la Corona catalanoaragonesa (s. XIV-XV)», *Anuario de Estudios...*, núm. 20, p. 530.

39. AMV, Manual de Consells, A-1, f. 146v.

séquies de drenatge. Al Baix Segura, comarca que pateix les incerteses de la dominació política, les crescudes periòdiques dels rius arruïnen la xarxa hidràulica, de manera que a mitjan segle XIII moltes terres tornen al seu estat primitiu.⁴⁰

El bosc i les marjals, doncs, els recorren gent diversa que hi troba la seua forma de viure. Tots dos espais s'humanitzen; s'omplen, és clar, de pastors professionals que disputen a les comunitats camperoles uns recursos insuficients a mesura que avancen les plantacions de vinya i olivera, però sobretot de cereals.⁴¹ L'agrariació intensiva de nord a sud del país aviat posarà en relleu greus incompatibilitats amb la ramaderia. Tot un conjunt d'ordenances municipals i senyoriales, destinades a la salvaguarda dels camps de les invasions dels ramats, es publiquen amb severes penes als contraventors. Si cal, es concediran llicències exclusives de pastura, limitant el nombre de caps de bestiar, com la que Jaume I estén el 27 de febrer de 1258 a Iaie Abenmafomat Benaixa, alcaid de Montesa, per la qual podrà, diu el document, «accipere erbagina de omnibus ganatis Aragone et Castella in termino de Montesa et de Vallata, videlicet, de mille ovibus parturientibus [...] et de mille cabras parturientibus.»⁴²

ALTRES RECURSOS

Les possibilitats del bosc i la marjal no s'exhaureixen amb la fusta i els herbatges, ja que la seua major o menor diversitat depèn de les característiques dels ecosistemes locals, i d'unes modalitats d'explotació que s'adeqüen perfectament al calendari anual i a les formes de treball de les comunitats camperoles. Quan Bernat de Sarrià fa la carta de poblament de Benidorm, el 8 de maig de 1325, a banda de la llibertat de tallar llenya per a edificar les cases, hi afegeix la de recollir «calcem et algeps, molas, roquas, lapides et omnia servitia vestra [...]. Item, habeatis litera maris et plagiam [...] piscarium maris [...] omnes terminos ville ad colligandum granam et spart.»⁴³ Calç i algeps per a la construcció, espart per a la fabricació de calcer i andròmines casolanes, la pesquera com a explotació i activitat prioritària d'un poble vora mar. Aquestes extraccions són comunes arreu de les comarques centrals i meridionals valencianes, amb superfícies boscoses més degradades i on l'explotació de la fusta és menor. A la carta de poblament de Xest, d'agost de 1320, Eiximèn Peres d'Arenós consent als camperols «que ajats herbes, pedres, flors, fusts, emprius vostres e de vostres cases. E que puxats fer espart e obrar aquell en lo dit loch de Xest, no en altre loch. E cendra de la peça que arrancarets, cals, guix [...]. E casar en lo terme del loch nostre a vostres obs, ús e empriu francament e quítia [...], que puxats llaurar e obrir les terres ermes del munt [...], que puixats fer cendra de baladre [...] a obs e necessitats vostres.»⁴⁴

L'explotació d'aquestes riqueses naturals mou òbviament rivalitats entre pobles limítrofs. Hi ha el cas de Manises, Paterna i Riba-roja, que intenten vedar als moros de Quart el costum de tallar llenya i de traure calç, pedra, guix i terra de les zones ermes o arbrades, tant per als usos propis com per

40. Juan Bautista VILAR, *Los siglos XIV y XV en Orihuela. Historia de la ciudad de Orihuela*, vol. III, Múrcia, Obra Social de la Caja de Ahorros de Alicante y Murcia, 1977, p. 158.

41. A la carta de poblament d'Almussafes, de febrer de 1253, s'exigeix als pobladors de «plantare singulas medias iovatas terre vineas in illo carrascali quas [...] sunt assignate»: Enric GUINOT, *Cartes de poblament...*, p. 234. Però més que la vinya són les diferents variants de cereals les que s'estenen pertot, fins a arribar a identificar els termes *laborare* i *panificare*, com a la carta de poblament de Setaigües de novembre de 1260.

42. ACA, Cancelleria, reg. núm. 9, f. 24.

43. Enric GUINOT, *Cartes de poblament...*, p. 492.

44. Jesús VILLALMANZO, «Mudéjares y cristianos en el señorío de Cheste (siglo XIV). Dos criterios de repoblación», *Anales de la Universidad de Alicante*, núm. 4-5 (1986), p. 139-142.

a vendre'n.⁴⁵ Però és la grana la matèria que, si més no documentalment, ha deixat major rastre de controvèrsies. A les zones marjalènques i als ombrius creix el coscoll o coscolla, planta de la família de les alzines, on viuen els quermes, uns insectes dels quals es pot extraure un tint roig, gràcies al coneixement del cicle del paràsit i d'unes tècniques que s'incrusten en tradicions immemorials, ràpidament apreses pels cristians.⁴⁶ Les comarques capdavanteres en la producció de grana són les de la governació d'Oriola, aquelles que s'incorporen al regne de València el 1304, durant el regnat de Jaume II. La partició d'aquestes terres de frontera entre la Corona de Castella i la d'Aragó traça una frontera arbitrària que trasbalsa unes formes de treball itinerants arreu de les marjals i dels erms muntanyencs, sense cap límit ni demarcació precisa. Als mollons dels senyoriis i dels termes municipals ara se sumen els confins de dos estats. Qui n'ix perjudicat és el pagès d'una banda i de l'altra, perquè haurà de renunciar a la llibertat de desplaçaments si no vol patir represàlies infames, com les que cinc malaurats moros de Xinosa suporten en ser presos a Ricote, al regne de Múrcia, quan es dirigeixen cap a Negra a collir grana, i han de ser rescatats per mil sis-cents sous.⁴⁷

La caça és, probablement, una de les activitats complementàries més usuals i arrelades a les comunitats camperoles medievals. Amb ella, ens acostem a una llarga i inexorable història d'exclusions i d'enfrontaments per part dels senyors, que l'assimilen a una regalia, a un monopoli, mentre que els pagesos reclamen usdefruits venatoris que es perden en la memòria del temps.⁴⁸ Aquestes limitacions són paral·leles a les dels altres recursos naturals i deriven també de la percepció de la pèrdua d'un equilibri ideal a causa dels artigaments, la pressió demogràfica i la competència entre sectors socials diversos. En aquest sentit, es comprèn que els períodes de veda —de Sant Miquel a Carnestoltes com a temporada hàbil, per regla general— siguin tan antics com les cartes de poblament.

De fet, distingim dues formes de concebre la caça. D'una banda, com a entrenament militar i esplai dels poderosos, més preocupats per la qualitat dels llebrers i dels falcons que del botí; i d'altra banda, com una tasca profitosa, integrada en el treball familiar.⁴⁹ A dues concepcions corresponen àrees de cacera pròpies, com a l'Orxa i a l'Alquenència, alqueries del Comtat, on Arnau de Romaní faculta els seus pagesos «quod habeatis venationem nemorum [...] excepta devesa nostra quem retinemus ad opus nostri.»⁵⁰

N'hi ha que en fan, de la caça, un ofici, una forma de viure, però per a la majoria és una més de tantes ocupacions que recauen en la família. Que la cacera reporta petits rendiments ho palesa la

45. 6 de març de 1298. ACA, Cancelleria, reg. núm. 107, f. 281v.

46. Arnau de Soler, mestre de Montesa, autoritza els homes de Cabanes, a la Plana de Castelló, la collita de grana al terme de Vilafamés: Carles RABASSA i Carmen DÍAZ DE RÁBAGO, *Documents per a la història de Vilafamés*, València, Consell Valencià de Cultura, 1995, p. 60.

47. 31 de juliol de 1308. El rei hi intervé i mana al procurador general del regne de València que faça penyorar béns del comanador de Ricote o dels seus moros vassalls, suficients per a compensar els danys infligits als de Xinosa: Maria Teresa FERRER i MALLOL, *Les aljames sarraïnes...*, p. 204-205.

48. Massimo Montanari ha insistit en el paral·lisme entre el retrocés de l'*incultum* i la introducció de noves relacions de propietat i de producció, que dugueren progressivament al monopoli senyorial de les reserves silvopastorals. La fase decisiva tindria lloc als segles centrals medievals, quan la colonització agrícola ateny el seu punt àlgid, i encara s'agreuja més arran de l'empenta urbana, com a promotora de bonificacions i dessecacions, desenvolupades per resoldre els eviterns problemes d'aprovisionament: Massimo MONTANARI, *Campagne medievale. Strutture produttive, rapporti di lavoro, sistema alimentare*, Torí, Einaudi, 1984.

49. Vegeu en aquest respecte Hug ZUG, «La caccia, de bene comune a privilegio», *Storia d'Italia*, núm. 6 (1983), p. 402.

50. 8 de novembre de 1285. Enric GUINOT, *Cartes de poblament...*, p. 412. Hug Zug remarca que la difusió de l'emfiteusi, l'ús comú de terrenys públics i la separació de la propietat directa de la propietat útil creen les condicions favorables per a discernir un dret de caça diferent del de propietat, que és a la base de tot un ventall de limitacions de naturalesa pública al dret de propietat: Hug ZUG, «La caccia, de bene comune a privilegio», *Storia d'Italia*, núm. 6, p. 412.

crida prematura de 1277 que Cocentina fa relativa al mercat de caça, en taxar set diners per al parell de conills i cinc per al de perdius. Dos anys abans, en aquesta vila de frontera i de repoblació, una colla d'adolescents —Ramonet, Llorens, Bernat, Pericot i el fill de Cacim Abenjuceur— havien format una petita societat informal per a caçar i partir-se els guanys. Però Ramonet va capturar una llúdria al riu i marxà sense donar-ne compte a la resta.⁵¹ Tot i que els beneficis havien de ser irrisoris, els pares dels xicots nomenen procuradors perquè presenten la corresponent denúncia, recuperen la peça i així poden procedir al repartiment del preu de l'animal.

La cacera, doncs, té un mercat. Com que la seua destinació és preferentment la ciutat, entra ben aviat dins el seguit d'ordenances que regulen els preus de les peces, el llocs de la venda o les pràctiques fraudulentades de la revenda. La ciutat de València destina un total de vint-i-vuit establiments entre 1306 i 1345 relatius a les aus que els caçadors duen per a atendre una clientela nombrosa. El fet que els establiments siguen ben semblants, de vegades idèntics, suggereix tant les transgressions reiterades i la proliferació de l'activitat venatòria com els beneficis resultants. Les espècies esmentades —perdius, conills, fotges, ànecs, coloms, tórtores, tudons, xiberts, boixos, xixelles, morells, sisons, xarxets, caranques i cucals— testimonien que es tracta de cacera menor. El territori on proliferen totes aquestes espècies es concentra en bona mesura en les hortes i els camps cultivats, raó per la qual cal redactar paral·lelament normes d'accés als sembrats per tal de no perjudicar-los. Així, el 18 d'abril de 1326 els jurats i consellers han de publicar el ban següent:

Que, a esquivar dampnatges dels esplets de la orta, han ordenat que null hom, de qualque condició sia, no gos caçar en la orta de la ciutat a cavall o a peu. E qui contrafarà, encorrerà en pena de LX sous per quantestque vegades contrafarà, e, ultra la dita pena, restituirà e pagarà lo dampnatge que donat o feit haurà a qualsevol esplet de la orta al senyor de la possessió en la qual l'esplet serà, a coneguda de prohòmens.⁵²

A més de l'horta extensa del seu terme, València té la reserva de cacera fabulosa de l'Albufera. Jaume I hi havia permès el lliure accés, amb la sola condició que els pescadors li lliuraren la cinquena part, mentre que als caçadors els enfranquia de pagar res.⁵³ Però, exactament com havia passat amb l'extracció de llenya o l'extensió dels conreus, el Consell, en una reunió monogràfica del 4 de gener de 1342, per a tractar de l'Albufera, i després de reconèixer la facultat concedida a tothom de caçar «per alcuna art o per alcun enginy en l'àer, o en la terra, o en la mar, o en aygües dolz, e en estanys o en la Albufera francament», decideix restringir la cacera mitjançant la modalitat de l'encalç:

E com alguns caçadors de volatílies o aviam en la Albufera se esforcen de caçar o pendre volatílies ho aviam per manera de encalç, per la qual cosa menys volatílies o aviam són preses per la dita manera de prendre a encalç, per què la ciutat no-n és tan ben provehida com seria si la volateria o aviam era presa sens manera de encalç e a molt major mercat. On com la pública utilitat en tot cas deja davant anar al especial profit, per ço, fan-vos saber que, per ben de la cosa pública, han ordenat que d'ací avant null hom no sia osat de caçar o pendre nenguna volateria o aviam en la Albufera per art o manera de encalç. E qui contrafarà, encorrerà en pena de perdre la caça o aviam, e, ultra açò, pagarà XX sous de calònia per quantesque vegades contrafarà.⁵⁴

51. Carmel FERRAGUD, *El naixement d'una vila...*, p. 38-39.

52. Antoni FURIÓ i Ferran GARCIA-OLIVER (ed.), *Llibre d'establiments...*, p. 296. L'ordenança torna a ser preconitzada el 29 de març de 1343.

53. Josepa CORTÈS (ed.), *Liber privilegiorum...*, p. 146-148.

54. Antoni FURIÓ i Ferran GARCIA-OLIVER (ed.), *Llibre d'establiments...*, p. 387.

La cacera major ja és residual, retirada cap les zones muntanyenques del país. Però així i tot també n'entren exemplars a la ciutat, per bé que un volum inferior al de les aus, llebres i conills. El mossassaf de València proposa al Consell, el febrer de 1345, i així és admès, que com que els revenedors de carn de senglars, cérvols, cabres salvatges i altres «salvatgines» les tenen tan amagades i no les volen vendre fins a passar tres o quatre dies, i aleshores «són podrides e infectes e a aquells qui les venen no és profit i a aquells qui les mengen és gran perill e dampnatge», hauran de ser tallades i venudes el mateix dia o l'endemà que seran dutes a la ciutat, sota la pena de vint sous.⁵⁵

Els caçadors disposen d'un instrumental adequat, que es diferencia bastant de l'emprat per la noblesa. Per a les perdius, se serveixen de xarxes, l'uixol, la ballesta o la llosa.⁵⁶ Per als conills i en general la caça menor, hi ha els furons i els gossos, que paguen menys al senyor que si s'utilitzen llaços i ceps, almenys a Vilafamés, que ha de lliurar a l'Hospital dos parells de perdius o un parell conills per Nadal.⁵⁷

D'una manera o d'una altra, la caça, i també la pesca, són assimilades als drets feudals, la importància dels quals radica menys en la renda que en el reconeixement de la senyoria territorial, un valor simbòlic que es palesa sobretot en l'exigència d'un «carterium ultimum de utraque bestia» de caça major, és a dir, cérvols, senglars i cabres salvatges.⁵⁸ Significativament, és la Corona la que intervé de forma més decidida en la preservació d'un patrimoni greument afectat. L'octubre de 1285, el rei Alfons prohibeix la caça amb ballesta o cep, a pena de cent sous o perdre la mà, i el març de 1301 Jaume II fa el mateix amb la caça del senglar a les marjals de Valldigna practicada amb llaços, ceps, xarxes i altres enginys.⁵⁹ La caça tampoc no escapa, doncs, als interessos de recomposició territorial capitalitzada pel príncep. En ser conceptuada com una regalia d'alt valor simbòlic, cal prendre'n el control com una mesura de tutela mediambiental i d'espais on practicar un «deport» tan apte per a la condició reial, però també com una oportunitat per a la reafirmació del poder monàrquic.

CAP A UNA NOVA «IDENTITAT» DE L'ESPai

Si les accions sobre els territoris verds són importants per a entendre la nova estructura agrària del País Valencià, no hi ha dubte que els canvis carregats de majors conseqüències són els que afecten la cartografia de la propietat i l'ampliació de les àrees de conreu. El resultat del repartiment del país no és altre que el de la generalització de la petita explotació. El desenvolupament del sistema feudal durant més de dos segles s'havia efectuat sobre els múscles de les famílies pageses, tot posant en evidència les limitacions dels latifundis, a mesura que els costos salarials reduïen els marges de beneficis.

55. Antoni FURIÓ i Ferran GARCIA-OLIVER (ed.), *Llibre d'establiments...*, p. 479.

56. Modalitats esmentades pel rei, quan recrimina, el 19 de novembre de 1279, l'alcaid de Castellfabib per imposar als veïns calònies de seixanta sous perquè practicaven aquestes i altres modalitats de caça: ACA, Cancelleria, reg. núm. 42, f. 184.

57. 16 de març de 1263. Enric GUINOT, *Cartes de poblament...*, p. 410. En altres cartes de poblament del nord, on la cacera és més abundant, no s'hi fila tan prim i els senyors, ordes militars prioritàriament, demanen dos o tres parells de conills sense fer referència als parans o modalitats esmerçades.

58. Vegeu les cartes de poblament de Cervera (22 de novembre de 1233 i 8 d'octubre de 1235), Alcalà de Xivert (28 d'abril de 1234), Sant Mateu i Rossell (17 de juny de 1237): Enric GUINOT, *Cartes de poblament...*, p. 96, 104, 112, 122 i 124. A Vilafamés (16 de març de 1283), tanmateix, l'Hospital reclama quatre diners per cada bèstia salvatge: Enric GUINOT, *Cartes de poblament...*, p. 410.

59. ACA, Cancelleria, reg. núm. 57, f. 211; ACA, reg. núm. 254, f. 28, publicat per J. Ernest MARTÍNEZ FERRANDO, *Jai-me II de Aragón. Su vida familiar*, vol. II, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1948, p. 4. Això no obstant, si la documentació municipal fos més abundant, ben segur que trobaríem molts establiments, com el que pregona Oriola el 1321 prohibint que «null hom no casàs tro a sent Miquel ne metés foch al mount»: Arxiu Municipal d'Oriola. Manual de Consells, núm. 9.

El gran domini compacte és, en conseqüència, absent a la frontera valenciana, però no són rares les mitjanes i grans propietats, entorn de les vint i les cent hectàrees, gestionades globalment pels senyors i fins i tot treballades per una sola família en règim de parceria, al terç o a la meitat de les collites. La resistència a càrregues massa oneroses, com probablement també les dificultats per a optimitzar el treball en extensions tan grans, obliga molts propietaris, però no tots, a la fragmentació dels grans heretaments, en realitat antigues alqueries, que seran distribuïts immediatament en lots emfitèutics. Les noranta hectàrees d'Uixola, a l'Alcoià, són dividides el 1298 en trenta-vuit parcel·les d'unes tres fanecades entre trenta-tres camperols;⁶⁰ això mateix passa el 1305 amb les vint-i-una hectàrees de l'alqueria de Llibell, a la Ribera, i el 1318 amb les disset hectàrees d'una alqueria al terme de Borriana.⁶¹ A aquesta subdivisió segueix el trossejament dels camps, pel joc de les herències i del mercat de la terra, fins a arribar a una fesomia de l'estructura de la propietat que, ja a final del Doscents, dista prou del model repoblador de Jaume I, que s'havia basat en la concessió en termes mitjans de nou hectàrees.⁶² Tot i que encara és possible trobar camps de grandària considerable, per damunt de les deu hectàrees, no són més que residus condemnats també a l'extinció al llarg del segle XIV.⁶³ Cal dir, però, que els grans heretaments senyorials no desapareixeran, i alimentaran tant el mercat de treball de jornalers i bracers com els contractes de parceria i arrendament.

L'erosió de la propietat domèstica situa moltes famílies en la cruïlla de l'autosuficiència i el recurs al mercat, a través de les diverses modalitats d'un sistema de crèdit precoç. Els productes que conreen giren entorn de la satisfacció de les necessitats bàsiques; encara és prompte per a les plantacions especulatives, aquelles que ha d'empènyer el capital mercantil. Els llauradors de la colonització continuen la clàssica trilogia mediterrània practicada per l'agricultura andalusina. L'olivera i la vinya, que progressa notablement, ocupen sobretot el secà, mentre que els blats prenen la davantera al regadiu i esdevenen la dedicació fonamental. La preferència cristiana es decanta cap als cereals majors —forment— i també cap a l'ordi, mentre que altres grans menuts, com ara daceses i panissos, resisteixen millor a les bosses mudèjars. Raons d'aprovisionament urbà, de prestigi social i d'un model alimentari basat entorn del consum del pa explicarien millor que la codificació de la renda feudal el perquè de l'autèntica obsessió per la farina blanca.⁶⁴

L'ampliació de la superfície dedicada als cereals, per rompudes dels erms o per reconversió d'altres conreus, va acompanyada necessàriament d'una política hidràulica ambiciosa, que competeix als senyors, a les viles i al rei. A voltes, són petits els perímetres de reg que s'obren, com l'horta de Cànoves a Cocentaina, en què cinc hereters consensuen un repartiment equitatiu de l'aigua mitjançant un horari de distribució ben rigorós.⁶⁵ Sovint les intervencions depassen el marc local. La intervenció més

60. Josep TORRÓ, *La formació d'un espai feudal*, p. 201.

61. Ferran GARCIA-OLIVER, *Terra de feudals*, p. 96-98.

62. Antoni FURIÓ i Ferran GARCIA-OLIVER, «Dificultats agràries en la formació i consolidació del feudalisme al País Valencià», *Estudi General*, núm. 5-6 (1985-1986), p. 295.

63. El 1324, a Fortaleny, entre les 843 fanecades (70,25 ha) conreades hi ha tres camps de trenta-sis fanecades (3 ha), un de quaranta-quatre (3,6 ha), un de vuitanta-set (7,25 ha), un de noranta-sis (8 ha), un de cent vint (10 ha) i un de cent cinquanta-tres fanecades (12,75 ha). El 1455, quan es confecciona un capbreu de la propietat, només ha sobreviscut un camp de trenta-sis fanecades, que ja ha desaparegut el 1499: Ferran GARCIA-OLIVER, *El monestir i la mesquita. Societat i economia agrària a la Vall d'ignà (segles XIII-XVI)*, tesi doctoral inèdita, València, Universitat de València, 1986, p. 480-485.

64. Aquestes consideracions sobre costums alimentaris i prestigi social, vegeu-les a Giuliano PINTO, *La Toscana nel Tardo Medio Evo. Ambiente, economia rurale, societat*, Florència, Sansoni, 1982, p. 163 i següents.

65. «Martín d'Azagra, A. de Pina, Domingo Cepillo, Berthomeu de Fonts, Folquet, fill de Catalana Comte, hereters de Cànoves, pararen l'aigua en esta manera: que els II dies e les II nuyts pertanyents a les XII jovades de Cànoves es comencen a regar el dilluns; A de Pina per III jovades e dona Pina per I jovada, e Martín d'Azagra per I jovada, e regen el dilluns el sol eixit

espectacular és, per descomptat, la séquia reial d'Alzira, tot incorporant menudes hortes situades a cotes més baixes de per on discorre el seu caixer. La xarxa de la Plana s'ha interpretat també bàsicament com de creació cristiana, en el sentit que la séquia major de Vila-real i la de Borriana, tradicionalment conceptuades com d'època islàmica, responen al mateix concepte sistèmic d'irrigació —jussans i sobirans— propi de l'ordenament territorial feudal, de manera que els nous espais regats integrarien antigues àrees més restringides de reg islàmic que aprofitaven aqüífers menors o aigües d'escorrentia.⁶⁶

Cap a les àrees pròximes a les ciutats, s'accentuen les bonificacions, símptoma tant d'una major pressió sobre la terra com de les exigències d'abastiment dels mercats. Amb tot, cal remarcar la promptitud amb què el capital urbà deriva part dels seus beneficis cap a l'adquisició d'alqueries, tot contribuint a accentuar l'esmicolament de la malla senyorial.⁶⁷ La reconversió dels secans es tradueix ben aviat en uns preus de la terra en ascens. El rafal d'Abinsalbó, al terme de Silla, pel qual el 1257 només es paguen mil cinc-cents sous, doblarà el seu valor a principis del segle XIV, quan el regadiu hi transforme el que essencialment era un garrigar i una àrea dedicada a la vinya, l'olivera i pastures per al bestiar petit.⁶⁸

Tot alhora als cursos fluvials es multipliquen els molins fariners. És així com a la conflictivitat previsible entorn del repartiment de l'aigua, entre hereters situats a les parts altes i baixes dels rius, s'afegeixen les topades entre els qui prioritàriament reguen, és a dir, els pagesos, i els qui prioritàriament molen, és a dir, els propietaris de molins.⁶⁹ I no són els únics tampoc, perquè en cursos fluvials com el Túria i el Xúquer, que fins ara havien conegut el lliure trànsit de barques, de sirgades i el transport de fusta des de les comarques de l'interior, d'Aragó i Castella, comencen a fer-se més nombrosos els obstacles cada volta més insalvables dels assuts,⁷⁰ a banda de les mesures restrictives de caire senyorial per a cada una de les jurisdiccions per on passa el riu. De novembre de 1280 data l'amonestació de Pere el Gran al Consell de Xelva per tal que «nullum impedimento [...] faciatis [...] aduentibus fustam per aquam [...] in regno Valentie» als veïns dels pobles castellans de Camarena i Arcos.⁷¹ I és que el transport de troncs activa un comerç notable i, òbviament, els senyors en volen traure el cor-

tro al dimarts al sol exit. Ítem, reguen el dimarts del sol ixit estró al dimarts al sol exit. Ítem, reguen el dimarts del sol ixit estró el dimecres el sol ixit, en Berthomeu de Fonts per una jovada e mija e com una quarta que à de donar als fills de na Pina. Ítem, Domingo Cepillo e P. Pujaçons per 1 jovada e mija. Ítem Folquet e sos germans e sa mare per una jovada e mitja. Ítem, los fils d'en Mingot i sa muler, per 1 jovada e mitja. Cascun [...] de la dita aygua la part a cascun pertanexent»: Carmel FERRAGUD, *El naixement d'una vila...*, p. 202-203.

66. Joan MATEU, «Assuts i vores fluvials regades al País Valencià medieval», a *Los paisajes del agua*, València, Universitat de València, Universitat d'Alacant, 1989, p. 180.

67. El 1289, el rei Alfons el Franc concedeix al ciutadà Berenguer Mercer, ja en possessió de l'alqueria de Murla, el *podium* d'Orba per a fer-hi una *domorum muratam* o qualsevol altra fortificació: Pierre GUICHARD, «Castillos cristianos del Reino de Valencia (siglos XIII-XIV)», a *Estudios sobre historia medieval*, València, Alfons el Magnànim, 1987, p. 201.

68. Pierre GUICHARD, *Les musulmans de Valence et la Reconquête (XIe-XIIIe siècles)*, vol. II, Damasc, Institut Français de Damas, 1991, p. 385.

69. Cal dir, però, que justament la incompatibilitat o no entre regadiu i molinaria ha estat matèria de controvèrsia. Vegeu en aquest respecte: Miquel BARCELÓ *et al.*, *Arqueologia medieval. En las afueras del «medievalismo»*, Barcelona, Crítica, 1988, p. 165-194; i en particular el debat recollit per la revista *Afers*, núm. 15 (1993): Sergi SELMA, «Molins i rodes: entorn d'una discussió desafortunada», p. 11-26; Luis Pablo MARTÍNEZ, «La lluita per l'aigua com a factor de producció. Cap a un model conflictivista d'anàlisi dels sistemes hidràulics valencians», p. 27-44; Thomas F. GLICK, «Sobre la tipologia convencional dels molins hidràulics», p. 53-56, i Vicenç M. ROSSELLÓ, «Molins fariners d'aigua. Reflexions no polèmiques d'un geògraf», p. 45-51. Vegeu una síntesi dels problemes relatius a la molinaria a Thomas F. GLICK, Enric GUINOT i Luis Pablo MARTÍNEZ (ed.), *Els molins hidràulics valencians. Tecnologia, història i context social*, València, Institució Alfons el Magnànim, 2000.

70. Antoni FURIÓ i Luis Pablo MARTÍNEZ, «Assuts i molins sobre el Xúquer en la Baixa Edat Mitjana», a *IV Congrès d'Arqueologia Medieval Espanyola*, vol. III, Alacant, Museu Arqueològic d'Alacant, 1993, p. 575-586.

71. ACA, Cancelleria, reg. núm. 48, f. 176v.

responent benefici fiscal, encara que hauran de transigir si davant seu tenen la totpoderosa ciutat de València. Quan Ramon de Riusec imposa un peatge per a la fusta que en davallar pel Túria travessa el seu senyoriu de Riba-roja, la capital mobilitza immediatament la host ciutadana i el noble claudica sense replicar.⁷²

L'espai radicalment transformat: aquest és el resultat de la implantació del nou sistema agrari feudal. Del presumible major equilibri silvopastoral s'evoluciona cap a una economia agrícola intensiva, de majors rendiments per superfície i basada en l'hegemonia dels cereals. L'*incultum* retrocedeix i entorn seu es genera una conflictivitat insoluble, perquè als interessos divergents entre comunitats camperoles i senyors, s'afegeixen les incompatibilitats entre ramaderia i agricultura, que tracten de resoldre inútilment les primeres ordenances proteccionistes o monopolitzadores. Les activitats agràries s'especialitzen i amb elles el paisatge, perquè el mercat és l'eix regulador de l'efervescent dinàmica econòmica. Així, nous signes van marcant a poc a poc diferències respecte de la fesomia rural de la València islàmica: infraestructura hidràulica, molins, nova tipologia de les cases, deveses i bovalars, ampliació de la xarxa viària, mentre que no cessen de minvar les explotacions i els camps que les integren. Els senyorius estructuren al seu torn el país rural de nord a sud, però són les viles, sovint de nova planta, les que dominaran la circulació dels excedents agraris, directament mitjançant una política fiscal i jurisdiccional agressiva, i indirectament mitjançant la circulació del crèdit.

Ara bé, aquests no són els únics criteris per a fornir la *identitat* d'un espai el medi i el poblament del qual no són més que una part. N'hi ha que sostenen que cal afegir-hi la noció de pertinença,⁷³ aquella que crea vincles ideals en l'àmbit dels espais íntims, com el de la família, en els dels espais autènticament viscuts, com el del poble o el de la vall, o en els espais de naturalesa més aviat política, com el senyoriu, la diòcesi i l'Estat, que inclouen els pressupòsits d'una incipient «nació». De la improvisació o l'experimentació de la xarxa de relacions entre els diferents àmbits l'endemà de la conquesta s'avança cap a la seua densificació, a mesura que arrela un model cultural, un sistema de valors, i es despleguen les pròpies accions econòmiques. Els qui tal vegada s'adonaren de la metamorfosi i de la desfeta d'una identitat, començant per la morfologia de l'espai, foren els derrotats. O almenys així ho suggereixen el dos versos corprenedors d'Ibn al-Abbar:

A les mesquites, ara esglésies,
la crida de l'oració s'ha fet vol de campanes.

72. 19 de setembre de 1321. AMV, Manuals de Consells, A-1, f. 167v-171v. També arriba a amenaçar per uns motius semblants Artal de Luna, senyor de Benaguasil, amb la tramesa de la host. Maria Teresa FERRER I MALLOL, «Boscós i deveses a la Corona catalanoaragonesa (s. XIV-XV)», *Anuario de Estudios...*, núm. 20, p. 520.

73. C. de SETA, «Resistenze e permanenze delle strutture territoriali: questioni di dettaglio sulla lunga durata», *Storia d'Italia*, núm. 8 (1985), p. XXI-XXII de la introducció.